

Олександр Завальнюк (Кам'янець-Подільський)

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У 1918–1920 рр.

У новітній час актуальним для всіх університетів світу завжди було і нині залишається питання наявності потужної матеріально-технічної бази, яка б забезпечувала успішне вирішення комплексу освітніх, виховних, методичних, наукових, технологічних та інших завдань. Для українських університетських закладів, які юридично оформились у 1918 р., зазначена проблема виявилася надзвичайно складною і потребувала вирішення на високому державному рівні.

Українські історики спеціально не вивчали підняте питання, хоча частково звертали на нього увагу у контексті національного університетського будівництва. Йдеться, зокрема, про праці Д.І. Дорошенка¹, Й. Пеленського,² О.В. Колпакової³, А.О. Копилова і О.М. Завальнюка⁴ та ін., які лише окреслили цей аспект, не розкривши усіх його складових і механізму розв'язання.

Метою нашої статті є дослідження проблеми формування матеріально-технічної бази українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського, які відігравали важливу роль у національному відродженні українців у 1918–1920 рр.

Існуючі в Україні на час революції 1917 р. російські університети мали досить розвинену навчально-наукову базу. Заклади та їх підрозділи розміщувалися у спеціально збудованих за державні кошти просторих будинках. Запозичити подібний досвід українська влада, на жаль, не могла. То ж не випадково, первісток національної вищої освіти – Київський народний український університет (КНУУ) змушений був орендувати приміщення в університеті св. Володимира і Київському політехнічному інституті. Враховуючи таке неприглядне становище, українська професура КНУУ наполягала, аби при творенні в столиці державного українського університету одночасно було вирішено, крім юридичної складової, ще й матеріально-технічне питання.

Комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій України, яка діяла у червні – вересні 1918 р. при Міністерстві освіти і мистецтва, розглядаючи законопроект про перетворення Київського народного українського університету у Київський державний український університет (КДУУ), серйозну

увагу приділила питанню щодо забезпечення закладу відповідними приміщеннями. Міністр М.П. Василенко у листі до голови цієї комісії В.І. Вернадського, датованому 24 червня 1918 р., розмірковуючи над питанням про можливість паралельного існування в стінах університету св. Володимира українського і російського університетів (на той час проблему бачили саме так), наголошував, що такий симбіоз може викликати у майбутньому «ускладнення на національному ґрунті як між студентами, так і між самими професорськими корпораціями». Тому можливість розміщення в одному будинку двох університетських закладів він розглядав як крок тимчасовий, разом з тим допускаючи, що через гостроту проблеми, пов'язаної з будівництвом нових споруд і відсутністю вільних приміщень у Києві, він може бути тривалим⁵.

У наступному листі до В.І. Вернадського від 4 липня 1918 р. М.П. Василенко пропонував винести на розгляд комісії, зокрема, таке положення: «Український Державний Університет повинен мати своє власне особливе приміщення. Розміщення Українського Університету в одному будинку з Університетом св. Володимира або з іншим навчальним закладом може бути допущено, як виняток, тимчасово і на короткий термін з дозволу Міністра Освіти»⁶. Ці слова М.П. Василенка голова зачитав 8 липня, під час засідання комісії. У ході дебатів, зокрема, в питанні щодо розміщення українського університету, В.І. Вернадський привернув увагу присутніх до інформації члена комісії К.Г. Воблого про готовність адміністрації Київського комерційного інституту надати в оренду частину із своїх 42 аудиторій у тому разі, якщо їх звільнять військові. Комісія ухвалила просити міністра освіти і мистецтва звернутися з відповідним поданням до військового міністра.

Дискусія щодо вибору місця для будівництва університетських приміщень не виявила одностайності. Одні бачили університет лише у центрі Києва, інші – на його околиці. У підсумку зійшлися на тому, що під будівельний проект слід підшукати щонайменше 15–20 дес. землі⁷. За свідченням української преси, яка висвітлювала роботу комісії В.І. Вернадського, для розміщення університету пропонувалися різні куточки столиці: звіринець, Куренівка (лівий берег річки Либідь), ділянка між вулицею Виноградовою і Собакою стежкою, Сирецькі табори та ін. Звертали увагу і на існуючі будівлі: Бандерські та Луцькі казарми, будинки військових шкіл на Солом'янці та ін.⁸

Для більш конкретних пропозицій комісія обрала зі свого складу особливу підкомісію (Д.І. Багалій, Г.Г. Павлуцький, В.І. Лучицький, О.В. Корчак-Чепурківський), якій надали право кооптувати до свого складу

різних фахівців, зокрема, професора М.І. Мітіліна і міського землеміра Львова⁹. М.П. Василенко, В.І. Вернадський, Д.І. Багалій і Г.Г. Павлуцький оглянули ряд приміщень, які пропонувалися під університет. Преса робила заяви про необхідність дистанціювання нового закладу «від шуму великого міста»¹⁰. Підкомісія запропонувала під український університет будинок Володимирського кадетського корпусу (тут можна було розмістити також і Українську академію наук, законопроект про створення якої проходив обговорення). Саме цю пропозицію вніс М.П. Василенко гетьману України П.П. Скоропадському у своїй доповідній записці 23 липня 1918 р. Він вважав, що, попри складність зазначеного питання, слід взяти до уваги передусім виключне національне і суспільне значення як українського університету, так і УАН¹¹. Усім було зрозуміло, що без згоди керівника держави отримати приміщення військового відомства, які сподобалися українській професурі, не вдасться. 24 липня 1918 р. гетьман прийняв делегацію (М.П. Василенко, В.І. Вернадський, Д.І. Багалій, Г.Г. Павлуцький, Ф.П. Сушицький, І.І. Огієнко, отаман Медзевецький), яка просила його поступитися будинком Володимирського кадетського корпусу. Джерела дають мало інформації про результати візиту. 25 липня 1918 р. «Робітнича газета» повідомляла, що «гетьман обіцяв зробити все можливе для процвітання українського університету»¹². Наступного дня, 26 липня, на черговому засіданні комісії В.І. Вернадський доповів про зустріч делегації з П.П. Скоропадським і заявив: «Остаточного вирішення питання ще немає, утім є надії на його позитивне розв'язання»¹³. У зв'язку з цим видається передчасним висновок, опублікований у «Відродженні» 28 липня 1918 р., що «помешкання Волинського [Володимирського. – О.З.] кадетського корпусу з наказу Гетьмана відводиться під Київський Український Університет, поки не буде збудовано для нього відповідного столиці України власного помешкання. Кадетський корпус буде переведено в друге [інше. – О.З.] приміщення»¹⁴. Тим самим зазначена публікація спровокувала негативну реакцію з боку військових. Через кілька днів та ж сама газета змушена була констатувати, що адміністрація вказаного нею військового навчального закладу докладає зусиль, аби не допустити передачі його корпусів КДУУ¹⁵. У першій половині серпня 1918 р. делегація Володимирського кадетського корпусу побувала на прийомі у Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба і переконувала його не передавати їх будинки українському університетові¹⁶. Очевидно, після такого демаршу П.П. Скоропадським і було призначено спеціальну комісію під

головуванням керівника Управління в справах мистецтва і національної культури П.Я. Дорошенка «для підшукування бажаного приміщення»¹⁷. Комісія [Д.І. Дорошенко помилково називає її комітетом] запропонувала інший варіант вирішення проблеми – передати КДУУ будинки Миколаївського артилерійського училища, які ще не були завершені в цілому. До цього комплексу входив передусім великий головний будинок (найбільший у Києві), 5 великих і 15 менших корпусів, які займали площу 26 дес.¹⁸. (У 1935 р. І.І. Огієнко помилково писав, що гетьман призначив саме його очолювати тимчасову комісію для підшукування під університет відповідних будинків; вибрали будинки Миколаївської артилерійської школи¹⁹). Попри такий вибір держкомісії уникнути складнощів не вдалося. Як згадував П.П. Скоропадський, «ця справа тягнулась дуже довго, перш ніж відшукати вихід, утім кінець кінцем все владналося. Університет було розміщено чудово, нічим не гірше, якщо не краще, багатьох старих [університетів]»²⁰. Це рішення було прийнято не пізніше 25 серпня 1918 р. Саме тоді у «Щоденниках» В.І. Вернадського з'явився такий запис: «Гетьман Укр[аїнському] ун[іверситетові] (і Акад[емії]) дає Артилер[ійське] училище – правильне рішення: вони йшли на компроміс – разом з кадетськ[им] корпусом»²¹. Ректор КНУУ І.М. Ганицький у зверненні до гетьмана України посилався на постанову Ради Міністрів від 24 серпня 1918 р. про передачу у власність КДУУ будинків колишньої Миколаївської гарматної школи²². Про це засідання українського уряду (відмовили КДУУ у передачі йому будинків Київського кадетського корпусу, натомість, якщо він не проти, то міг отримати споруди колишньої Миколаївської артилерійської школи) повідомляла «Робітничка газета»²³. Наведена інформація відповідає запису у «Журналі Ради Міністрів» за 24 серпня 1918 р.²⁴. Утім більше трьох тижнів цей документ не набирав юридичної сили. І лише 16 вересня 1918 р. прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, сенатор Д.Носенко і Генеральний бунчужний О.Рогоза затвердили ухвалену урядом «Постанову про передачу до власності Міністерству Народної Освіти та Мистецтва для потреб Київського Державного Українського Університету будинків бувшої Військової Миколаївської Артилерійської школи»²⁵. (У 1919 р., коли КДУУ з'єднували з університетом св. Володимира, Голова Господарчого комітету об'єднаного закладу помилково писав, що зазначені будинки були передані у власність саме українському університетові²⁶). Коли стало відомо про внесення проекту цієї постанови на розгляд уряду, українська преса поспішила (вкотре!) привернути увагу читачів до місця, де мав бути

розміщений КДУУ: «На високому горбі, на південно-західній околиці Києва, понад рясною зеленню Кадетської рощі будинки Гарматної військової школи, що передано державним урядом України в господарювання вищого осередку рідної культури»²⁷. Науковець Й. Пеленський описував мальовничість обраного місця: «Був там гай столітніх дубів, зелена діброва, звана «Кадетською Рощою». ...Через лісок плила річка Либідь і творила рибні ставки»²⁸.

Після появи згаданої постанови розпочалася робота із освоєння переданих КДУУ у користування будинків. Як повідомляла преса 19–20 вересня 1918 р., в отриманому корпусі вже проводився ремонт, який мали намір завершити через 2–3 тижні²⁹. Утім ритм цих робіт не задовольняв правління університету, яке вишукувало можливості до їх пришвидшення³⁰.

Плануючи на майбутнє розвиток університету, адміністрація закладу просила керівника держави сформувати будівельну комісію з добудови та обладнання отриманих будівель, дати дозвіл на прирізку з Кадетського гаю (257 дес.) ділянки площею 100 дес., на якій можна було б з часом розмістити ботанічний сад, анатомічний театр, показове поле агрономічного відділу [такого у 1918 р. не існувало. – О.З.] фізико-математичного факультету, музеї, різні науково-дослідні установи університету³¹.

Адміністрацію дуже непокоїла відсутність на університетських площах електричних ліхтарів, сторожів, що могло сприяти розкраданню майна. Тому було вирішено утворити внутрішню міліцію, яка б охороняла будинки і будівельні матеріали³².

Освоєння своїх навчальних площ ніяк не могло розпочатись, через це виникло побоювання щодо неможливості проведення свята відкриття університету, заплановане на 6 жовтня 1918 р. Причини такого становища І.М. Ганицький виклав 20 вересня у листі на ім'я міністра освіти й мистецтва. Він вказував, що у головному корпусі, де незабаром мали розпочатися заняття з студентами, знаходився Сердюцький полк, різні підрозділи із його обслуговування. На той час приміщення офіційно не були передані КДУУ³³. М.П. Василенко, вивчивши зазначене питання, 1 жовтня 1918 р. доручив Ф.П. Сушицькому, обраному 24 вересня на посаду ректора університету, негайно прийняти приміщення Миколаївської гарматної школи і забезпечити проведення свята відкриття та початок навчального року у раніш визначені терміни³⁴. Утім виконати доручення міністра у повному обсязі ректор не зміг через позицію військовиків. То ж свято відкриття відбулося за фактичного двовладдя у стінах університету. Як зазначав Ф.П. Сушицький 11 жовтня

1918 р., у приміщеннях знаходилося специфічно військове майно (гармати, шинельне сукно, уздечки для коней тощо), яке закладу було непотрібне. Однак навчальний інвентар, будівельні матеріали, ліжка, столики, аптека цілком могли пригодитися університету. Приголомшувало ректора те, що військові чини не допускали працівників КДУУ до ряду кімнат, зокрема, бібліотеки і лазарету, які були опечатані³⁵. Військовий міністр, захищаючи інтереси очолюваного ним відомства, не давав згоди на передачу усього рухомого майна, у т.ч. пов'язаного із армією, в розпорядження українського університету. Його мали намір використати для нових військових шкіл, що планували згодом відкрити. 10 жовтня 1918 р. перший товариш військового міністра просив М.П. Василенка посприяти, аби при поділі майна колишньої гарматної школи було реалізовано переважаюче право військових³⁶. Міністр освіти і мистецтва у цьому питанні підтримав іншу сторону – керівництво КДУУ, яке вважало, що відповідно до постанови уряду від 16 вересня 1918 р. все майно слід було прийняти на баланс університету, а вже потім передати військовим ту частину, яку вони обстоювали. Про це він повідомив у Міністерстві військових справ 25 жовтня 1918 р.³⁷ Урядова криза і переформатування складу українського уряду на початку 20-х чисел жовтня призвели до заміни, зокрема, міністра освіти і мистецтва. Ним став П.А. Стебницький. О.Ф. Рогоза залишився на своїй посаді, утім йти на поступки освітянам в умовах, коли становище гетьманської влади продовжувало погіршуватися, він не погоджувався. То ж проблему з поділом майна так і не вирішили. З початком антигетьманського повстання П.П. Скоропадський розпорядився аби вірний йому Особливий корпус розквартирувався у приміщеннях КДУУ. Військові частини виконали це розпорядження, і 23 листопада 1918 р. зайняли другий і третій поверхи головного будинку університету³⁸. А після того, як 26 листопада позавідомча ревізійна комісія видала ордер особливому артилерійському дивізіону при І-й Київській добровольчій дружині на ревізійну першого поверху того ж будинку³⁹, університет зовсім залишився без приміщень, що негативно позначилося на становищі професорсько-викладацької і студентської корпорацій КДУУ. Через це Рада професорів університету 1 грудня 1918 р. вирішила звернутися до Головнокомандуючого військами Української держави генерал-майора О. Долгорукова з проханням переглянути рішення щодо ревізії університетських приміщень⁴⁰. Ректор просив звільнити для навчальної праці хоча б перший поверх і тим самим дати змогу розпочати у січні 1919 р. новий семестр. Він також домагався заборони вищої військової

влади на вивіз з території університету рухомого майна, нищення дерев тощо⁴¹. Утім, військові навіть не відреагували на це звернення. То ж за сприянням у вирішенні зазначеної проблеми довелося звертатися вже до нової влади. Директорія УНР, попри інтереси національної вищої школи, у першу чергу подбала про тих, хто допомагав їй змістити гетьмана. Після вступу до столиці 18 грудня 1918 р. вона надала приміщення КДУУ підрозділам республіканського війська⁴². Формально комісія по передачі майна колишньої гарматної школи прийняла ухвалу на користь університету. Утім у свої приміщення він не повернувся, вимушено орендуючи навчальні площі в університеті св. Володимира⁴³. Радянські органи, які функціонували у Києві вже в лютому 1919 р., передали будинки і майно КДУУ у розпорядження «Київської міської комісії по квартирному забезпеченню». Влітку 1919 р. тут функціонували артилерійські курси червоної армії⁴⁴. За денікінщини власність українського університету залишилася безгоспною, розкрадалася⁴⁵. Другий прихід радянської влади наприкінці грудня 1919 р. позначився реформуванням вищої освіти, то ж про навчальні корпуси для українського університету вже не йшлося.

По-іншому вирішувалася проблема розміщення Кам'янець-Подільського державного українського університету. З самого початку реалізації університетського проекту міська дума адміністративного центру Поділля зобов'язувалася забезпечити майбутній вищий навчальний заклад добротними будинками. Коли 5 квітня 1918 р. до міста прибула з Києва спеціальна комісія, яка мала завдання з'ясувати наявність умов для відкриття університету, їй запропонували оглянути ряд готових споруд, у яких, на думку членів міської університетської комісії, можна було проводити навчальну працю, розмістити студентів. Уже тоді спільне засідання обох структур погодило, що під заклад найкраще підходять будинки середньої технічної школи, а також хлоп'ячої і жіночої духовних шкіл⁴⁶. Коли комісія в справах вищих шкіл і наукових інституцій України розглядала законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, питання щодо приміщення знову актуалізувалося, вимагало юридичного вирішення і фіксування у тексті майбутнього закону. З метою отримання відповідних юридичних документів до Кам'янця-Подільського відрядили в.о. ректора КПДУУ І.І. Огієнка. 11 липня 1918 р. під час чергового засідання комісії він представив привезені необхідні документи і заявив, що під тимчасове розміщення університету відводився

триповерховий будинок технічної школи (54 кімнати). Його корисна площа становила 1313 кв. сажнів (2801,9 кв. м)⁴⁷.

5 вересня 1918 р. Кам'янець-Подільська університетська комісія виділила зі свого складу підкомісію для ремонту приміщень, у яких мав працювати заклад, і придбання меблів. Будинок, виділений під університет, мав незадовільний технічний стан. Комісія, яка обстежувала його, склала такий безрадісний акт: «1. Більшість приміщень як у головному корпусі, так і в будинку квартир службовців перетворено буквально у клозети. 2. Паркетна підлога (2/3 всієї площі) знаходиться у такому стані, що вимагає негайного глибокого перечищення інструментом. 3. Дошата і паркетна підлога частково зірвана і використана як паливо. 4. Штукатурка стін, перегородка, пофарбовані масляною фарбою панелі – вищерблені, місцями пошкоджені зовсім, стіни іноді пробиті наскрізь, забруднені, рясують надписами. 5. Дубові гантелі зірвано на значному проміжку і використано, мабуть, для опалювання. 6. Частина віконних рам знищено. 7. Підвіконники місцями вирвано і, мабуть, спалено. 8. Механічні шпінгалети з розрізними стержнями і мідні засувки переважно або знищено, або ж зіпсовано. 9. Усе віконне скло побите. 10. Деякі фільончні двері ...знищено, у багатьох вирвано різні замки з кавками, розкрадено всі ключі від дверей, у багатьох [дверей] дверні засувки і ручки вирвано, губки – теж і, крім того, у багатьох дверей відлаmano нижні зовнішні кути... полотнищ. 11. Чавунні і залізні (допоміжні) печі розкрадено; кафельні плити в квартирах розвалено, кафель частини обігрівальних вічок знищено. 12. У багатьох пічках відсутні полосники; печі трохи потріскали, у деяких печах і вентиляційних каналах виявлено бойові ручні гранати... 13. Освітлювальну електричну мережу в обох будинках цілком знищено, місцями залишились лише ролики для відводів і де-не-де обривки проводів. 14. Ватерклозети (найновішої системи) доведено до повної непридатності: більша частина фарфорових чашок зірвана і зникла, фанові чавунні труби частково зірвано і замінено на водостічні [труби]». Загалом збитки, завдані будинкам, становили, за висновками комісії, 125417 крб.⁴⁸

Для фінансування ремонтних робіт університетська комісія залучила кошти як державні, так і місцевого самоврядування. Мала Рада Міністрів не пізніше 23 серпня 1918 р. ухвалила законопроект «Про асигнування 60000 карб. на ремонт будинків Кам'янець-Подільської технічної школи»⁴⁹. Згодом Міністерство освіти й мистецтва перерахувало зазначену суму в розпорядження університету⁵⁰. Подільська губернська народна управа із обіцяних університету на 1918 р. 200 тис. крб. направила на вказані цілі 50

тис. крб.⁵¹ Кошторис усіх робіт, які належало виконати із ремонту будинку, за обрахунками техніка Урсула, становив 119 тис. крб. (у першому варіанті кошторисних витрат значилась трохи менша сума – 85 тис. крб.)⁵². Весь ремонт планували завершити до 10 жовтня 1918 р.

Подільська губернська народна управа, яка мала у своєму складі дорожно-транспортний відділ, виявила, що на складах зазначеної структури ще з довоєнних часів були неліквіди – цегла, вапно, інші будівельні матеріали. Їх вирішили передати на ремонтні роботи в університеті. Сюди ж направили і технічний персонал. За споминами В.К. Приходька, «інженери й техніки щиро перейнялись поважністю і відповідальністю завдання, й дружно поборювали різні технічні труднощі, яких повставало досить у зруйнованому війною Кам'янці, що вже кілька літ нічого не будував і не ремонтував. Тут належить відзначити енергійну працю інженера Земської Управи О.П. Морозовського й земських техніків Урсула, Андрієва та Мануїлова, а також інженера Міської Управи Папенгута»⁵³.

Станом на 4 жовтня 1918 р. на 1–2 поверхах майже завершили внутрішню побілку, фарбування панелей, відремонтували обігрівальні прилади. Складніше було із зовнішнім ремонтом. Університетська комісія, попри наявні фінансові труднощі, вирішила: «Як би дорого не обійшлася побілка фасаду, її треба зробити, позаяк це гарно оздобить будинок для свята відкриття». На вказані роботи слід було відшукати 2–3 тис. крб.⁵⁴

У кошторисі видатків не було передбачено коштів на прокладання тротуарів і брукування під'їздів. Вирішили виконати і ці роботи за рахунок економії витрат на інші види ремонту⁵⁵. Досить дефіцитним було скло. Через це його змушені були купувати за завищеними цінами (на 25%)⁵⁶.

Великі складнощі викликало відновлення електричної мережі. Усі сподівання на придбання електроприладдя в інших країнах були заблоковані неможливістю перетнути державний кордон. Через це пошуки розпочали у Галичині. У самому Кам'янці-Подільському можна було дещо роздобути із необхідного устаткування. Головноуповноважений з управління й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу Р.Г. Моллов дав доручення заступнику Подільського уповноваженого із ліквідації майна колишньої російської армії Бахламишеву допомагати університету матеріалами і устаткуванням, яке знаходилося на військових складах⁵⁷. До вирішення проблеми залучили і голову Кам'янець-Подільської повітової демобілізаційної комісії Снісаренка. Саме з його допомоги вдалося отримати частину із 4 тис. метрів електричних шнурів, які використали для електрифікації навчального корпусу⁵⁸. Крім

шнурів, слід було придбати також ролики, вимикачі, перемикачі, запобіжники, штемпелі, втулки, броньовані труби для електровводу, фарфорові коробки і, нарешті, електролампочки⁵⁹. Підряд на виконання електромонтажних робіт доручили майстру Кіреєву, який запропонував університетській комісії найбільш вигідні умови⁶⁰.

Оскільки міській владі не вдалося відселити технічну школу з її будинку, який переходив до університету, то довелося погодитися на спільне користування ним. Педрада дійшла висновку, що для технічної школи вистачить усього третього і лівої частини першого поверхів⁶¹. 5 вересня 1918 р. відбулося засідання «Змішаної комісії по розмежуванню помешкань Кам'янець-Подільської Технічної Школи межі Державним Університетом і Технічною Школою» під головуванням В.К. Приходька. Нею було вирішено залишити за школою третій поверх з окремим входом. Університет отримав другий поверх. Перший поверх поділили таким чином: дві лабораторії, сірководнева кімната, склад посуду і кімната із золіновим апаратом переходили у спільне користування, а кузня і слюсарня, прибудовані до будинку, передавались технічній школі; гімнастичний зал, інші кімнати першого поверху закріплювались за університетом. Йому ж дісталися окремі господарські приміщення для зберігання дров, що знаходилися на території садиби. Церквою мали користуватися спільно⁶².

Із прийнятим рішенням погодилися у Києві. 18 вересня 1918 р. директор департаменту професійної освіти Міністерства освіти й мистецтва повідомив університетській комісії у Кам'янці-Подільському, що зроблене розмежування навчальних площ між обома закладами «має зберігатися не лише на перший, а й другий і третій [навчальні] роки»⁶³.

За підрахунками підкомісії, яка займалася ремонтом і облаштуванням аудиторій і кабінетів, університету була потрібно багато меблів: парт – 100–125 (залежно від їх розмірів), табуреток – 185, робочих столів – 35, письмових столів – 4, шаф – 25, стільців – 120, диванів – 7, диванчиків – 30, м'яких крісел – 12, кафедр – 6, аудиторних дошок – 5, підставок для таблиць – 5, умивальників – 3, вішалок – 11 (на 50 пар кожна), корзин – 15, портретних рам – 100, плювальниць – 33 тощо. Чимало із перерахованого можна було придбати у місті, складні меблі вирішили купити у Києві або Відні, а прості виготовити у губернській майстерні шкільних приладів і майстерні при університеті, яку слід було ще організувати. Тут належало виготовити 100 лавок, 180 табуреток, бібліотечні і деканські шафи, 35 столів, буфети, дошки, вішалки, рами та ін. Для такого обсягу продукції слід було

придбати чималу кількість дубових, соснових і ялинових дошок⁶⁴. Члени підкомісії усвідомлювали усю складність цього завдання, яка полягала не лише у фінансуванні столярних робіт, а й у придбанні дефіцитної деревини. За допомогою у цьому питанні довелося звертатися і до військового міністра, і до господаря майна колишньої російської армії⁶⁵. Після своєрідного конкурсу підряд на виготовлення меблів оформили із майстром Пейсатим. Йому замовили лавки, вішалки і табуретки на суму 30500 крб. Крім того, згодом вирішили закупити у нього письмові столи, крісла, у т.ч. м'які, зеркала тощо⁶⁶. Тумби і плювальниці виготовляв майстер Ромер⁶⁷.

Голова університетської комісії І.І. Огієнко, якому ще у вересні довелося відбути до столиці для участі в роботі комісії із заснування богословського факультету КПДУУ та вирішення інших університетських питань, на відстані контролював хід підготовки будинку до роботи. За повідомленням секретаря УК О.М. Пашенко, ректор «мало що не кожний день цікавився, що зроблено. Моделі меблі, гагунок матеріалів, ціни, фарбування й усякі дрібниці – все це апробувала не тільки на місці Комісія [університетська. – О.З.], але нічого не опускав без своєї акробати й Ректор..., про все треба було посилати до Києва [інформацію], або кілька разів туди їхати»⁶⁸.

До 22 жовтня 1918 р. університетський будинок було загалом відремонтовано і умебльовано. Залишилися дрібні недоробки. Товариш міністра освіти й мистецтва П.І. Холодний, який побував на святі відкриття КПДУУ, залишився задоволений станом навчально-матеріальної бази закладу. Усім членам університетської комісії він оголосив подяку⁶⁹. І.І. Огієнко, зі свого боку, подякував найбільш активним діячам міста, які відзначилися в ході підготовки університетського будинку до експлуатації. У першу чергу подяка адресувалася О.П. Шультінському і О.М. Пашенко⁷⁰.

Одне із важливих завдань, яке належало виконати українським університетам до початку навчального року, полягало у забезпеченні іногородніх студентів житлом. У будинках, які отримав КДУУ, можна було облаштувати гуртожиток. Уже під час першого засідання Ради професорів університету, яке відбулося 3 вересня 1918 р. у приміщенні департаменту вищої школи Міністерства освіти і мистецтва, ухвалили рішення вжити всіх заходів для «улаштування ... студентської бурси у власних помешканнях»⁷¹. Тут планувалося розмістити 300–4000 осіб⁷².

Напередодні дня відкриття КДУУ ректор Ф.П. Сушицький наголошував, що на території закладу в окремих будинках найближчим

часом буде відкрито чоловічу і жіночу студентські бурси сумарно на 400 місць⁷³. То ж із взятими зобов'язаннями адміністрація закладу справилася.

Складніше було розмістити іногородніх студентів КПДУУ. Для вивчення можливостей у цьому питанні університетська комісія 3 вересня 1918 р. на пропозицію І.І. Огієнка обрала спеціальну підкомісію (О.М. Прусевич, О.М. Пащенко, Бик, О.П. Шульмінський, Мирський, Самусь, Ільницький)⁷⁴. На наступному засіданні комісії І.І. Огієнко запропонував тимчасово розмістити бурсу у двоповерховому будинку дівочої і чоловічої духовної школи, яку місцеве духовенство збиралося передати під богословський факультет. Туди ж мали намір переселити технічну середню школу⁷⁵. Для реалізації задуму слід було пришвидшити передачу університетові відповідних документів⁷⁶. Підкомісія, якій доручили займатися питанням про студентську бурсу, підрахувала, що на ремонт приміщення і придбання відповідних меблів слід було додатково виділити за мінімальними видатками 82550 крб., максимальними – 93100 крб. Крім того, не менше 34200 крб. слід було затратити на утримання студентської їдальні⁷⁷. Отже, мова йшла про досить значну суму (116750 крб. – 127300 крб.), якої університет не мав (у його розпорядження Міністерство освіти й мистецтва виділило на утримання бурси, їдальні і допомогу студентам лише 23500 крб.)⁷⁸. Щоб вийти із такого складного становища, вирішили звернутись до Міносвіти з проханням надати університетові безвідсоткову позику⁷⁹. Документи про передачу будинку під факультет (бурсу) духовенство затримувало, що не давало змоги розпочати ремонт (Кам'янецький єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, який відбувся 28 серпня – 10 вересня 1918 р., ухвалив передати будинок двокласної церковно-парафіяльної школи, що знаходилася на вул. Лагерній, тимчасово (на 3–5 років) у користування богословському факультету КПДУУ; за школою залишалися 4 кімнати, церква, флігель із сараями, кухня і сторожка⁸⁰). Та й додаткових коштів міністерство не виділяло. Через це університетська комісія, заслухавши 4 жовтня 1918 р. звіт підкомісії з влаштування бурси, вирішила звернутись до адміністрації університету, щоб та виділила на вказані цілі зі своїх коштів порівняно незначну суму (15000 крб.)⁸¹. Як би там не було, але до дня відкриття університету бурсу не відкрили. Не випадково, у відозві ректора КПДУУ до земств і кооперативів, опублікованій 22 жовтня 1918 р., зазначалось, зокрема, що для незаможного студентства «засновується бурса». На її відкриття та інші цілі І.І. Огієнко просив «асигнувати певну суму»⁸². Такі

кошти до свята відкриття надійшли у сумі 123500 крб.⁸³. То ж частину з них можна було направити і на завершення ремонтних робіт. О.М. Пащенко у своїх споминах наголошувала, що під студентську бурсу [інші назви – Академічний дім, інтернат] було розроблено «проектні плани, кошториси». Тимчасово під бурсу виділили «всього кілька кімнат із зібраним і дарованим умеблюванням»⁸⁴.

Факт існування бурси у 1918–1919 навчальному році підтверджував І.І. Огієнко. Напередодні першої річниці існування університету він дав широке інтерв'ю газеті «Україна», у якому, зокрема, зазначав, що у минулому академічному році при КПДУУ існувала бурса, у якій мешкали близько 25 студентів⁸⁵. Однозначно, що її розмістили не у тому приміщенні, про яке йшлося вище.

Навчальні площі КПДУУ у 1919–1920 навчальному році збільшувались. Велику роль у придбанні нових приміщень відіграв І.І. Огієнко. Посідаючи з 6 січня по 25 квітня 1919 р. посаду міністра народної освіти в уряді Директорії УНР (за ним залишалася й посада ректора університету) він уже 20 січня 1919 р. наказав аби третій поверх будинку, у якому були розміщені КПДУУ і КПСТШ, а також флігель перейшли у повне розпорядження університету до збудування власних приміщень. Аби не ущемлювати інтереси тих педагогів технічної школи, які до того мешкали у флігелі, міністр розпорядився вислати їм спеціальні квартирні гроші⁸⁶. 1 лютого 1919 р. в.о. ректора КПДУУ професор П.М. Бучинський отримав від товариша міністра народної освіти П.І. Холодного телеграму, у якій пропонувалось негайно прийняти від директора Кам'янець-Подільської середньої технічної школи третій поверх і «відвести його університетові»⁸⁷. Утім керівник техшколи А.Биков, якому належало виконати наказ міністра, не мав змоги зробити відселення через відсутність у місті вільних приміщень. Саме про це йшлося у телеграмі на ім'я І.І. Огієнка кам'янецьких посадовців – голови міської думи Міранського і міського голови Савицького. Вони просили відмінити розпорядження від 20 січня 1919 р. про відселення школи⁸⁸. З подібним проханням до міністра освіти звернувся і російськомовний батьківський комітет⁸⁹. Не реагувати на звернення громадськості було б нерозумно (просили почекати із відселенням до кінця навчального року).

Конфлікт міністр (університет)–техшкола на деякий час втратив актуальність, оскільки на третій поверх того ж будинку почала претендувати юнацька військова школа, переведена із Чугуєва до

Житомира. Дізнавшись про це, П.І. Холодний зв'язався телеграфом з Подільським губернським комендантом отаманом Бондаренком і роз'яснив, що за постановою українського уряду реквізиція шкільних будинків може відбутися лише за згодою міністра освіти. Він наполягав на забороні «реквізувати хоч щось з університетських будинків», додатково мотивуючи це тим, що «інтереси республіки вимагають аби лекції в університеті не припинялися ані [на] хвилину»⁹⁰. Відстояти третій поверх вдалося.

Незадовго до завершення навчального року, 10 квітня 1919 р. І.І. Огієнко провів через засідання уряду, на якому головував заступник прем'єра С.С. Остапенка Є.П. Архипенко, постанову про асигнування Кам'янець-Подільській технічній школі 60000 грн. на переїзд в інші приміщення і придбання палива⁹¹. І хоч у 1919–1920 навчальному році третій поверх будинку був у розпорядженні університету, спроби адміністрації техшколи повернути його собі не припинялися. Аби уберегти університет від ймовірних несподіванок, І.І. Огієнко, який з 15 листопада 1919 р. отримав від керівництва країни повноваження Головноуповноваженого міністра УНР (з 15 вересня 1919 р. він посідав посаду міністра ісповідань) у зносинах з польською владою на Поділлі, 17 лютого 1920 р. вніс на засідання наради українських міністрів, які перебували у Кам'янці-Подільському, питання про передачу садиби технічної школи КПДУУ. Нарада ухвалила: «Усю садибу Кам'янець-Подільської середньої технічної школи зо всіма в ній будинками передати Кам'янець-Подільському державному українського університету до часу збудування останнім власних помешкань...»⁹². Таке ж рішення, за повідомленням тодішньої преси, ухвалила і Рада Головноуповноваженого уряду УНР, яка, як вищий представницький колегіальний орган, діяла з лютого 1920 р.⁹³.

Довго не вирішувалося питання про передачу університету будинку двокласної чоловічої духовної школи. 23 січня 1919 р. П.М. Бучинський доповів І.І.Огієнку, що прийняттю згаданої будівлі на баланс КПДУУ перешкоджає керівництво місцевої єпархії, яке не дає відповідного розпорядження⁹⁴.

Щоб виправити становище на краще, керівник освітнього відомства звернувся до міністра культів І. Липи з проханням вникнути у це питання і посприяти КПДУУ, який дуже потребував навчальних приміщень⁹⁵. 5 лютого 1919 р. І.І. Огієнко підписав наказ по Міністерству народної освіти, за яким вся садиба колишньої двокласної дівочої церковно-парафіяльної школи у Кам'янці-Подільському (будинки, рухоме і нерухоме майно) з 1 січня 1919 р. передавалося у розпорядження КПДУУ, доки той не матиме

власних збудованих будинків⁹⁶. 18 лютого 1919 р. університет виконав наказ міністра і прийняв на свій баланс рухоме і нерухоме майно зазначеної садиби⁹⁷. А у жовтні 1919 р. тут, після відповідного ремонту, розмістився сільськогосподарський факультет⁹⁸.

На початку другого навчального року, коли у структурі університету нараховувалося вже 5 факультетів, питання навчальних площ загострилося. За оцінками ректора, навчальні площі становили усього 10% від потреби⁹⁹. Вихід частково знайшли у найманих приватних будинків. Так, через нестачу приміщень у жовтні 1919 р. КПДУУ довелося взяти в оренду триповерховий, але загалом невеликий, будинок Бабичева, у якому до того розміщувалася міська приватна жіноча гімназія С.О. Славутинської (на той час у неї закінчився орендний договір)¹⁰⁰. За кошти, виділені Головноуповноваженим уряду УНР, у лютому 1920 р. університет придбав два одноповерхових будинки: вдови генерала Осаулова (за 4 млн. крб.) і Шпіцглуза (за 2,5 млн. крб.). Будинок Бабичева передали у розпорядження фізико-математичного факультету, інші придбання отримав сільськогосподарський факультет¹⁰¹. Для нових приміщень слід було придбати меблі. І на цей раз адміністрація звернулася до майстра Пейсатого. Лише до початку 1919–1920 навчального року він виготовив необхідну кількість парт, шаф, стільців тощо на суму 450300 крб.¹⁰²

У Києві і Кам'янці-Подільському намагалися виконати відповідні закони, які містили норми про необхідність збудування власних будинків. І це при тому, що на всіх рівнях розуміли: реалізувати довгострокові будівельні проекти, які потребували багатомільйонних коштів, легко не вдасться, та й вишукати у держбюджеті великі суми буде дуже непросто. Утім за справу все ж взялися. Щодо КДУУ, то тут перспективи спочатку вимальовувалися більш-менш обнадійливо – слід було розпочинати справу не з нуля, а добудувати те, що у свій час не встигло військове відомство Російської імперії.

Відразу після прийняття Радою Міністрів рішення про передачу будинків колишньої гарматної школи у розпорядження КДУУ, Рада професорів висловилася, зокрема, за створення будівничої комісії з добудування корпусів і надання університетові додатково 100 дес. землі із так званого «Кадетського гаю». Вказані ініціативи адресували гетьману України¹⁰³. Очевидно, П.П. Скоропадський якимсь чином відреагував на них, бо вже у вересні 1918 р. міністр освіти і мистецтва направив Головноуповноваженому з управління й ліквідації інституцій і організацій

воєнного часу Р.Г. Моллову листа, у якому просив відпустити для огороження будмайданчика КДУУ 50 пудів колючого дроту і 250 дубових (соснових) брусків довжиною 4 аршини [2,844 м] і у перерізі 2х4 вершки [8,8 см х 17,6 см]¹⁰⁴. На додаткову земельну ділянку згоди не дали. Затягування передачі майна університетові, по суті, відтермінувало підняте питання щодо завершення добудови корпусів. Реквізиція головного корпусу КДУУ переключила увагу адміністрації закладу на пошук необхідних для роботи навчальних приміщень. Коли наприкінці грудня 1918 р. влада в столиці перейшла до Директорії УНР, керівництво університету поставило перед нею питання про повернення закладові його приміщень, а також, через завдані військовиками збитки, про «ремонт на десятки, а може й сотню тисяч карбованців»¹⁰⁵. Крім того, формуючи проект кошторису на 1919 р., адміністрація українського університету 28 грудня 1918 р. просила Міністерство народної освіти передбачити на добудування корпусів КДУУ 1713366 крб. 90 коп. і відпустити відповідні кредити у новому фінансовому році¹⁰⁶. Освітнє відомство підтримало університет, і вже 26 січня 1919 р. міністр І.І. Огієнко доповідав урядові В.М. Чеховського про необхідність виділення на вказані цілі 1 млн. крб., тобто менше, ніж просили, а також про передачу у користування КДУУ усі 257 дес. Кадетського гаю. Уряд ухвалив рішення на користь українського університету¹⁰⁷. Утім у «Віснику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки» було опубліковано лише постанову про передачу Кадетського гаю Міністерству народної освіти для потреб КДУУ¹⁰⁸. З цього можна робити висновок, що інша постанова (про фінансування робіт із завершення будівництва корпусів університету) не була затверджена Директорією УНР, очевидно, через різке погіршення військово-політичного і державного становища країни. Надалі українська влада не поверталася до цього питання, оскільки загалом ситуація на краще не змінювалася.

Значно віддаленому від столиці КПДУУ у цьому плані поталанило трохи більше. Після урочистого відкриття університету його адміністрація взялася за виконання статті закону про збудування у Кам'янці-Подільському університетських корпусів. Уже 23 листопада 1918 р. архітектором призначили інженера Папенгута (у вересні 1919 р. його змінив інженер Сердюк)¹⁰⁹. Він і приступив до вироблення плану будівельних робіт на частині великої земельної ділянки (100 дес.), яку міська дума виділила університетові ще 6 липня 1918 р. (відповідний юридичний акт – дарункову кріпость університет отримав лише у лютому 1920 р.¹¹⁰), після

зроблених кошторисних обрахунків. Користуючись ними, міністр І.І. Огієнко 26 січня 1919 р. вніс на розгляд уряду відповідні пропозиції. В результаті було ухвалено «Закон про асигнування в розпорядження Міністра народної освіти з коштів державної скарбниці 1786435 крб. 31 коп. на заготовлення матеріалів та на збудування помічних [допоміжних. – О.З.] будинків та приладдя для збудування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». Акт був затверджений Директорією УНР¹¹¹.

Згодом приступили до вироблення проектно-кошторисної документації. Відповідальним за це зробили архітектора Папенгута. Спочатку справа вирішувалася успішно, утім далі погіршення воєнно-стратегічного становища УНР і від'їзд наприкінці березня з Кам'янця-Подільського міністерств та І.І. Огієнка, по суті, припинили розпочату роботу. Лише після відновлення у місті українського суверенітету і перетворення його на тимчасовий державний і політичний центр УНР створили необхідні умови для відновлення припинених заходів. 7 серпня 1919 р. ректор КПДУУ звернувся до керівництва лісового департаменту Міністерства земельних справ з проханням виділити 40 дес. у Довжоцькому лісу з метою заготовлення матеріалу для використання на будмайданчику, де збиралися спорудити університетські корпуси¹¹². 12 серпня 1919 р. І.І. Огієнко, добре усвідомлюючи складнощі із проведенням будівельних робіт і неможливість початку запланованого будівництва, запропонував засіяти ділянку, на якій не велися роботи, під урожай 1920 р. Правління університету погодилося з аргументами свого керівника¹¹³. То ж будівництво могли розпочати, в разі сприятливих обставин, не раніше кінця літа – початку осені 1920 р. Тим часом правління КПДУУ затвердило 29 серпня 1919 р. запропонований Папенгутом план будівництва, розроблений 5 місяців до того¹¹⁴. Утім цей крок мав, скоріш, моральне і символічне значення, адже, як зазначив 4 жовтня 1919 р. новопризначений архітектор, будівництво корпусів мало тривати 5–10 років. Є. Сердюк запропонував Раді професорів оголосити конкурси на краще розташування університетської садиби, спорудження окремих будинків тощо¹¹⁵. Однак до цього не дійшло через далі погіршення державного становища, а згодом й вимушений від'їзд вищих органів влади і управління за межі Поділля. Підтвердженням наміру зайнятися реалізацією будівельного проекту було рішення правління КПДУУ про оренду кімнати у приватному будинку для розміщення там контори із проведення підготовчих робіт з побудови

університетських будинків¹¹⁶. Зрештою, знайти факти, які б засвідчили про функціонування згаданої контори, на жаль, не вдалося.

Таким чином, у 1918–1920 рр. спільними зусиллями української професури, державної влади і місцевого самоврядування вдалося забезпечити молоді національні університети на початок першого навчального року відповідними приміщеннями, оснастити їх меблями, аудиторним приладдям. Для проживання і харчування іногородніх студентів організували бурси і їдальні. Через військово-політичні обставини Київський державний український університет дуже швидко втратив право розпоряджатися своїми площами, змушений був орендувати приміщення російських вищих шкіл столиці. Кам'янець-Подільський університет впродовж усього періоду існування був загалом непогано забезпечений навчальними корпусами, що сприяло відкриттю нових факультетів. Обом університетським закладам, попри сприяння держави, не вдалося звести свої будинки чи завершити будівництво недобудованих приміщень, хоча мали місце більш-менш вдалі спроби розпочати будівельні роботи і у Києві, і у Кам'янці-Подільському. В разі перемоги Української революції зазначені проекти, попри їх величезну коштовність, могли бути реалізовані і тим самим знаменували б нові перемоги на ниві національної вищої освіти.

¹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк: видавн. корпорація «Булава», 1954. – С. 351–352.

² Пеленський Йосип. Оснування українського університету в Києві // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави: Збірник статей / Ред. кол.: М.Пасіка та ін. – Нью-Йорк, 1955. – С. 137–144.

³ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7, 8. – С. 30–36; Її ж. Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки // НАН України, Ін-т іст. України. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 20–24.

⁴ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації (1918–1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 41–50.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 26 зв.

⁶ Там само. – Арк.42.

⁷ Там само. – Арк.45 зв.

- ⁸ Київський український університет // Відродження. – 1918. – 17 (4) липня. – Ч.88. – С.2.
- ⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 45 зв.
- ¹⁰ Київський український університет // Відродження. – 1918. – 17 (4) липня. – Ч. 88. – С. 2.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф. 707. – Оп. 86. – Спр. 362. – Арк. 10.
- ¹² Делегація Київського укр[аїнського] унів[ерситету] у Гетьмана // Робітнича газета. – 1918. – 25 липня. – № 326. – С. 3.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 62 зв.
- ¹⁴ Пан Гетьман і Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 28 (15) липня. – Ч. 98. – С. 3.
- ¹⁵ Київський Український Університет // Відродження. – 1918. – 1 серпня (19 липня). – Ч. 100. – С. 3.
- ¹⁶ Заходи лишити Київський Український Державний Університет без відповідного помешкання // Відродження. – 1918. – 15 (2) серпня. – Ч. 113. – С. 3.
- ¹⁷ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917. – грудень 1918 / Гол. ред. Ярослав Пеленський. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 232.
- ¹⁸ Дорошенко Дмитро. Зазначена праця. – С. 351.
- ¹⁹ Огієнко Іван. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн.8. – С. 512.
- ²⁰ Скоропадський Павло. Зазначена праця. – С. 232.
- ²¹ Вернадський В.И. Дневники. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 122.
- ²² Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. Р.936. – Оп. 17. – Арк. 8.
- ²³ Помешкання для Укр[аїнського] Держ[авного] Університету //Робітнича газета. – 1918. – 27 серпня. – № 353. – С. 2–3.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 184.
- ²⁵ Див.: Державний вісник. – 1918. – 24 вересня. – № 51. – С. 1.
- ²⁶ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 12.
- ²⁷ Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч. 130. – С. 5.
- ²⁸ Пеленський Й. Зазначена праця. – С. 108.
- ²⁹ Український Державний Університет // Відродження. – 1918. – 19 (6) вересня. – Ч. 140. – С. 6; Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 20 (7) вересня. – Ч. 141. – С. 5.
- ³⁰ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 8, 9.
- ³¹ Там само. – Спр. 26. – Арк. 7.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 110.
- ³³ Там само. – Арк. 116-116 зв.

- ³⁴ Там само. – Арк. 132-132 зв.
- ³⁵ Там само. – Арк. 138-138 зв.
- ³⁶ Там само. – Арк. 137-137 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк. 161; ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 12.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2201. 0150. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 216 зв.
- ³⁹ Там само. – Арк. 132-132 зв.
- ⁴⁰ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 18-19.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 26. – Арк. 9.
- ⁴² Там само. – Спр. 14. – Арк. 12; Спр. 16. – Арк. 26-30.
- ⁴³ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.). – С. 36.
- ⁴⁴ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 13.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 3.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 54-54 зв.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 1873. – Арк. 16, 36.
- ⁴⁹ Мала Рада Міністрів // Робітнича газета. – 1918. – 23 серпня. – № 350. – С. 3.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 31-31 зв.
- ⁵¹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 30.
- ⁵² Там само. – Арк. 40.
- ⁵³ Приходько Віктор. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої Культури» за 1935–1936 рр. – Варшава: друкарня Синодальна, 1936. – С. 31–32.
- ⁵⁴ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 17-17 зв.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 12.
- ⁵⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 119.
- ⁵⁷ Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 51.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 51–51 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 17, 114 зв.
- ⁶⁰ Там само. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 1472. – Арк. 16.
- ⁶¹ Там само. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 24.
- ⁶² Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 99.
- ⁶³ Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 32 зв.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 93, 135.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 114 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 115.
- ⁶⁷ Там само.

- ⁶⁸ Пашенко Олімпіяда. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 5 (14). – С. 345.
- ⁶⁹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 89.
- ⁷⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13, 14.
- ⁷¹ Київський Державний Університет // Відродження. – 1918. – 6 вересня (24 серпня). – Ч. 130. – С. 5.
- ⁷² Український Державний Університет // Відродження. – 1918. – 19 (6) вересня. – Ч. 140. – С. 6.
- ⁷³ Розмова з ректором університету проф. Сушицьким // Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч. 153. – С. 4.
- ⁷⁴ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 23.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 31.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 110.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 41.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 118.
- ⁷⁹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 41.
- ⁸⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 114.
- ⁸¹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 18.
- ⁸² Відозва п. Ректора К.-П. Університету до земств і кооперативів // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С. 8.
- ⁸³ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 131, 134.
- ⁸⁴ Пашенко Олімпіяда. Зазначена праця (продовження) // Наша культура. – 1936. Кн. 7 (16). – С. 675.
- ⁸⁵ Рік існування Кам'янецького університету (Розмова з ректором Університету п. І.Огієнком) // Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч. 58. – С. 2.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 24; Спр. 224. – Арк. 19.
- ⁸⁷ Там само. – Спр. 27. – Арк. 6.
- ⁸⁸ Там само. – Спр. 224. – Арк. 24.
- ⁸⁹ Там само. – Арк. 25.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 27. – Арк. 7.
- ⁹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали у 2-х томах, 3-х частинах. – Т.1 / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олеги Теліги, 2006. – С. 301.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 21зв.
- ⁹³ Хроника // Подольський край. – 1920. – 28 февраля. – № 502. – С. 2.
- ⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 75 а.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 5. – Арк. 10.

- ⁹⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 60.
- ⁹⁷ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1.
- ⁹⁸ Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Трудова громада. – 1919. – 21 вересня. – №65. – С. 8; Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (Уривок із спогадів) // Літературно-науковий вісник. Річник XXVII. – Львів: з друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т. ХСVII. Кн. XI. – С. 328; Бачинський Леонід. Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький Університет // Наша культура. – 1936. – Кн. 7 (16). – С. 765.
- ⁹⁹ Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п. І.Огієнком) // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч. 58. – С. 2.
- ¹⁰⁰ Огієнко Іван. Зазначена праця (продовження) // Наша культура. – 1936. – Кн. 3 (12). – С. 235.
- ¹⁰¹ Там само // Наша культура. – 1936. – Кн. 8–9 (17). – С. 634; Огієнко Іван. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – С. 49.
- ¹⁰² ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 55.
- ¹⁰³ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 8.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 150.
- ¹⁰⁵ ДАМК. – Ф. Р.936. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 9.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 167.
- ¹⁰⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Т. 1. – С. 216, 219.
- ¹⁰⁸ Див.: Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Вінниця, 1919. – 28 травня. – С. 92.
- ¹⁰⁹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 15; Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 10 вересня. – № 58. – С. 4.
- ¹¹⁰ ДАХО. – Ф. 47с/113. – Спр. 1. – Арк. 13.
- ¹¹¹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 5; Спр. 124. – Арк. 36; Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 43.
- ¹¹² ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 23.
- ¹¹³ Там само. – Спр. 20. – Арк. 1.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр. 12. – Арк. 34.
- ¹¹⁵ Сердюк Євген. До питання будівничого конкурсу в Кам'янецькім Університеті // Україна. – 1919. – 22 (9) жовтня. – № 58. – С. 8
- ¹¹⁶ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 180.